

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРИЯ

УДК 94(100=411.16)«1940/1941»:929Sugihara(520)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-67-76>**Japanese diplomat Chiune (Tiune) Sugihara – savior of Jews during World War II****Maryna V. Mykhailiuk**

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies

NAS of Ukraine

PhD. (History), Researcher (Ukraine)

E-mail: mykhayluk77@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8357-4744>**Abstract.**

The purpose of the article is to reconstruct the life and activities of a Japanese diplomat, primarily in the field of rescuing Jews in the first years of World War II (1940–1941). The author characterizes Sugihara's personal qualities, working conditions in various parts of Europe, particularly in Lithuania and East Prussia, and examines the forms and methods of rescuing Jews. **The research methodology** is based on a combination of general scientific (chronological, problem-historical, analytical, synthesis, generalization) and special-historical (historical-typological, historical-systemic) methods with the principles of historicism, objectivity, systematicity, scientificity, verification, using interdisciplinary approaches to the intersection of world history, psychology, ethics; memories of contemporaries of the World War II. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that, using these methods, the author reveals the character of Sugihara as the savior of European Jewry, analyzes the number of visas issued and the impact of his diplomatic activities on the future fate of Jewish refugees – applicants for temporary asylum in Japan. **Conclusions.** The Japanese savior, with all his diplomatic activities and «righteous» life, demonstrated an absolute immersion in the Jewish problems of the World War II. Despite all the obstacles that stood in his way, he was able to save thousands of refugees who asked for transit visas to Japan in order to find a peaceful life in other countries of the world. In Lithuania, Sugihara could not calmly look at the constant crowds at the windows of his residence, mainly Polish Jewish refugees who found refuge in Lithuania after the Nazi occupation of Poland, but with the Soviet occupation of the country had to continue to arrange their lives in other countries of the world. In East Prussia, the consul faced a similar problem. Being familiar with the Nazi policy of anti-Semitism in the occupied and annexed territories of the Reich, Sugihara understood well what future awaited Jewish asylum seekers, and could not refuse them help. The diplomat, despite the fact that he belonged to a country that became an ally of Germany in the World War II and had its own colonial ambitions in Southeast Asia, did not fall victim to anti-Semitic propaganda and Judeophobia, but on the contrary showed sympathy for asylum seekers. Today, there are 40,000 to 50,000 descendants of those Jews who were helped by the Japanese diplomat living in the world.

Keywords: World War II, Japan, Japanese diplomat, Lithuania, East Prussia, rescue of Jews, Far East, transit of Jewish refugees, Righteous Among the Nations, politics of memory.

Японський дипломат Чіуне (Тіуне) Сугіхара – рятівник євреїв в роки Другої світової війни**Марина Михайлюк**

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

кандидат історичних наук, науковий співробітник (Україна)

e-mail: mykhayluk77@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8357-4744>**Анотація.**

Метою статті є реконструкція життя і діяльності японського дипломата, передусім у царині порятунку євреїв в перші роки Другої світової війни (1940–1941 рр.). Автор характеризує особисті якості Сугіхари, умови роботи в різних куточках Європи, зокрема в Литві та Східній Пруссії, досліджує форми та методи порятунку євреїв. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (хронологічному, проблемно-історичному, аналітичному, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, об'єктивності, системності, науковості, верифікації, з використанням міждисциплінарних підходів на стику

.....
всесвітньої історії, психології, етики; спогадів сучасників часів Другої світової війни. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи ці методи автор розкриває постать Сугіхари як рятівника європейського єврейства, аналізує кількість виданих віз та вплив його дипломатичної діяльності на подальшу долю єврейських біженців – прохачів тимчасового притулку в Японії. **Висновки.** Японський рятівник усією своєю дипломатичною діяльністю та «праведним» життям продемонстрував абсолютне занурення в єврейські проблеми часів Другої світової війни. Попри всі перепони, що стояли на його шляху, він зміг врятувати тисячі біженців, які прохали про транзитні візи в Японію задля пошуку спокійного життя в інших країнах світу. Доведено, що у Литві Сугіхара не зміг спокійно дивитися на постійні навали біля вікон своєї резиденції, переважно польських євреїв-біженців, які після нацистської окупації Польщі знайшли прихисток в Литві, але з радянською окупацією країни мусили далі влаштовувати своє життя в інших країнах світу. Встановлено, що у Східній Пруссії консул зіштовхнувся з подібною проблемою. Будучи обізнаний з нацистською політикою антисемітизму в окупованих і анексованих територіях Рейху, Сугіхара добре розумів, яке майбутнє очікує єврейських прохачів притулку, і не міг їм відмовити в допомозі. Дипломат, попри те, що належав до країни, яка стала союзницею Німеччини у Другій світовій війні і мала власні колоніальні амбіції в Південно-Східній Азії, не став жертвою антисемітської пропаганди та юдофобії, а навпаки виявив співчуття до прохачів притулку. Нині у світі мешкає 40–50 тис. нащадків тих євреїв, яким допоміг японський дипломат.

Ключові слова: Друга світова війна, Японія, японський дипломат, Литва, Східна Пруссія, порятункові євреїв, Далекий Схід, транзит єврейських біженців, Праведник народів світу, політика пам'яті.

Постановка проблеми. Чіуне (Тіуне) Сугіхара (Chiune Sugihara, 1900–1986) – всесвітньовідомий японський дипломат, який під час Другої світової війни в Литві та Східній Пруссії видавав японські транзитні візи, переважно євреям-біженцям, які прагнули виїхати через Японію в інші країни світу. У Литві дипломат, консульство якого формально підпорядковувалося японському посольству у Ризі, а фактично – напряму японському МЗС, візи видавав переважно польським євреям-біженцям, а з початком радянської окупації Литви і литовським євреям. Подібну роботу проводив в Кенігсберзі (нині Калінінград (РФ)), японське консульство якого підпорядковувалося посольству в Берліні.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Українська історіографія про діяльність японського дипломата відсутня. Його постать в середовищі українських дослідників Другої світової війни є маловідомою. Про нього знають здебільшого дослідники історії Голокосту і «Праведників народів світу». Тому ця публікація покликана заповнити історіографічну нішу і висвітлити рятівну місію японця. У зарубіжній історіографії дослідження діяльності Сугіхари є надзвичайно популярною темою, яка налічує не один десяток праць. У 1967 р. колишній дипломат написав власні спогади про свій «каунаський» період роботи, а в 1969, 1977 рр. дав чисельні інтерв'ю про свою службу в японському МЗС. Проте рятівна діяльність дипломата стала широко відомою лише в другій половині 1980-х рр.

Серед відомих дослідників постаті «японського Шиндлера» можна виділити публікації російського історика і спеціаліста з історії Голокосту І. Альтмана (Альтман, 2014; 2014а), в тому числі підготовлений ним двомовний збірник документів у співпраці з японськими і американськими колегами (Чиунэ Сугіхара і Советский Союз: новые документы, новые перспективы, 2022); статті литовських і російських істориків Т. Брускіної (Брускина, 2014) і О. Воробьової (Воробьева, 2023), ізраїльського дослідника К. Фефермана (Феферман, 2014).

З чисельних західних науковців найбільш відомими є праці П. Сакамото (Sakamoto, 1998), С. Сугіхари і Н. Ху (Sugihara S. & Hu N., 2001), М. Сіраїсі (Сираиси, 2007, 2021), Є. Палаш-Рутковської (Palasz-Rutkowska, 1997), Є. Накар (Nakar, 2008), Л. Венклаускас (Venclauskas, 2009), Г. Левін (Levine, 2012), А. Голд (Gold, 2014), Д. Вольфа (Wolff, 2014), М. Медзіні (Medzini, 2016), в тому числі мемуари японської дружини Юкіко Сугіхари, які не раз перевидувалися (Sugihara, 1995).

Так, П. Сакамото, вивчаючи архіви МЗС Японії, залучаючи інтерв'ю з колишніми дипломатами, біженцями, тими, хто знав Сугіхару, стверджує, що наприкінці 1930-х – початку 1940-х рр. тисячі європейських євреїв шукали порятунку у Південно-Східній Азії. Три тисячі біженців транзитом через Японію дісталися Китаю і понад 21 тис. осіб під час Другої світової війни перебували в окупованому японцями Шанхаї (Sakamoto, 1998). С. Сугіхара і Н. Ху зазначають, що після поділу Польщі тисячі польських євреїв втекли в Литву, а звідти далі на Схід. Допомогли їм виїхати Ян Звартендейк, виконувач обов'язків голландського консула і Чіуне (Тіуне) Сугіхара, японський віце-консул в Литві. З Японії біженці перебралися на голландський о. Кюрасао та змогли виїхати в інші країни світу. У 1990 р. Сугіхара посмертно отримав премію ім. Рауля Валленберга. Проте в Японії протягом 50-ти повоєнних років було мало що відомо про

подвиг Сугіхари. Сейширо Сугіхара (не родич) у другій частині колективного дослідження розкриває практику маніпуляцій з боку японського МЗС з метою не допустити визнання філантропії Сугіхари (Sugihara S. & Hu N., 2001).

Г. Левін на основі широких архівних джерел та інтерв'ю з вижившими особами, «харбінськими» товаришами-ліцеїстами Сугіхари, колегами-дипломатами та членами їхніх родин, родичами рятівника, реконструює історію становлення Сугіхари як дипломата, шпигуна, експерта по Росії, паралельно досліджуючи японську культуру, фольклор, ставлення японців до євреїв, характеризує особисті якості людини (відчуття справедливості, доброти, людяності, співчуття), які спонукали його на нетипові для дипломата вчинки (Levine, 2012). А. Голд додає, що дитинство Сугіхари жодним чином не було пов'язане з євреями, яких він ніколи не бачив. Однак у Литві зміг врятувати від нацистського переслідування 6 тис. осіб (Gold, 2014). М. Сіраїші та Г. Секіморі, досліджуючи архіви японського МЗС, акцентують увагу на шпигунській діяльності дипломата (Shiraishi M. & Sekimori G., 2021). Тож, короткий історіографічний аналіз доводить актуальність і важливість обраної теми, вказує на різні точки зору щодо дипломатичної діяльності Сугіхари, в тому числі відносно порятунку єврейських біженців.

Метою статті є реконструкція життя і діяльності японського дипломата, передусім як рятівника євреїв в перші роки Другої світової війни (1940–1941 рр.).

Виклад основного матеріалу. *Життя і діяльність Сугіхари в «докаунаський період».* Історія видатної людини, наділеної якостями гуманності, співчуття і людяності, розпочалася з китайського Харбіна, де він вчився в російсько-японському ліцеї (1919–1923), тому чудово говорив і писав російською мовою, а також володів англійською, французькою, румунською, німецькою мовами. З 1924 р. Сугіхара перебував на дипломатичній службі в японському МЗС. Після японської окупації Маньчжурії дипломат працював у Маньчжоу-Го (1932–1935), де вивчав зовнішню політику, дипломатію, економічний розвиток СРСР, радянські контакти на Далекому Сході, ставши «спеціалістом» з СРСР. У 1936 р. Сугіхара одружується на японці Юкіко, яка народила йому чотирьох синів, і постійно знаходилася поруч, згодом ставши його основним біографом. Протягом квітня 1936 – липня 1937 рр. Сугіхара працював в японському консульстві в Петропавлівську на Камчатці і очікував на переведення в японське посольство в Москву, але цього не сталося. СРСР виступив проти кандидатури особи, яка мала зв'язки з представниками білогвардійської еміграції в Харбіні (в тому числі першу дружину-росіянку з білоемігрантської родини) і займалася в Маньчжурії розвідувальною діяльністю. Через це Сугіхари знайшли іншу посаду, неподалік радянського кордону. Протягом середини серпня 1937 – серпня 1939 рр. він працював у японській місії у Фінляндії, де збирав інформацію про СРСР (Антоненко, 2022, с. 224–227).

«Каунаський період» і рятівна роль Сугіхари. 28 серпня 1939 р. Чиуне (Тіуне) Сугіхара був переведений в японське консульство в Каунас (тоді столиця Литви) задля продовження шпигунської діяльності: інформування японського генштабу про ситуацію на радянському кордоні, радянсько-німецькі відносини, маневри військ, плани Німеччини щодо СРСР. Робота в Каунасі передбачала постійні контакти з польськими, литовськими, радянськими дипломатами, а також польською розвідкою, агентурою, біженцями.

Ще до розчленування Польщі, СРСР мав інформацію про те, що 40 тис. європейських біженців прагнуть використати радянську територію для транзиту через Далекий Схід і Маньчжурію. Проте Маньжоу-Го і Японія не видавали транзитних віз і чинили будь-який спротив в цьому питанні. З осені 1939 і до весни 1940 рр. Наркомат іноземних справ СРСР вирішував питання прийняття єврейських біженців і мав постійні консультації з цього приводу з литовськими колегами. Зокрема, 21 квітня 1940 р. Наркомат розглядав питання транзиту віленських євреїв без литовського громадянства до Палестини через територію СРСР (Чиунэ Сугіхара и Советский Союз, 2022, с. 87-88).

15 червня 1940 р. СРСР окупував Литву і з цього часу в Каунасі розпочав роботу пункт виготовлення фальшивих документів, в тому числі панамських в'їзних віз від імені панамського консула у Копенгагені. Розпочалися облави на єврейську общину, закриття культових споруд, релігійних установ. З 9 липня Сугіхара починає видачу віз першим прохачам притулку в Японії. Вістка про «милосердя» японського віце-консула швидко розлетілася Литвою, і з 17 липня каунаське консульство починають «штурмувати» і ночувати під дверима консульства від 3,5 до 4,5 тис. біженців, яких на той час в Литві зібралося, за різними оцінками, від 14–15 тис. до 20–30 тис. осіб. Польські біженці прагнули дістатися країн Латинської Америки, США, Палестини (Альтман, 2014а, с. 199; Sugihara House; Чиунэ Сугіхара и Советский Союз, 2022, с. 107, 109).

23 липня 1940 р. японський МЗС доправляє у посольства депешу про обмеження видачі японських транзитних віз єврейським біженцям, проте каунаське консульство ці приписи ігнорує. 28 липня віце-консул інформує Токіо про ситуацію в Литві і прохання євреїв видати транзитні візи, щоб далі дістатися США. Наступного дня Політбюро ЦК ВКП(б) дозволяє транзит єврейських біженців через СРСР, проставляючи відповідні штампи в документах іноземців, що

.....
значно спростило їм умови подорожі. Натомість Японія не дозволяє видачу транзитних віз без документів про кінцевий пункт призначення, фінансове забезпечення для тимчасового перебування на її території і не більше двох тижнів. 9 серпня Сугіхара просить в Токіо дозволу на видачу транзитних віз польським євреям, яким візи вже почав видавати не очікуючи офіційного дозволу, і до 20 серпня у Владивостоці вже перебували перші євреї з його візами. 28-31 серпня 1940 р. Японія закриває консульство в Литві, адже СРСР заборонив діяльність усіх іноземних представництв, і дипломати мусили терміново покинути окуповану країну (Воробьева, 2023, с. 418, 421–422; Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 93-97, 104-105).

Під час підготовки до виїзду з Литви, до Сугіхари звернулася єврейська делегація, яку очолив польський єврей-біженець і майбутній ізраїльський міністр Зерах Варгафтиг. Після окупації Польщі варшавський адвокат разом з дружиною втік в Литву. Польські євреї прохали видати їм транзитні візи через Японію, щоб нібито дістатися голландських колоній Суринам (Південна Америка) та о. Кюрасао (Карібі), які в'їзних віз не вимагали. На ці території в'їзні дозволи надавало голландське посольство в Латвії та його відділення в Литві (липень-серпень 1940 р.), яке тимчасово очолював голландський підприємець Ян Звартендейк. Офіційно він мусив видавати візи лише громадянам Нідерландів, але з власної ініціативи видавав усім охочим, переважно єврейським біженцям. До закриття литовського консульства, Звартендейк встиг проставити у паспорти 2345 дозволів (за більш ранніми даними, від 1,4 до 2,1–2,2 тис.), які згодом називали «Візи Кюрасао», а самого дипломата – «Ангелом Кюрасао». Після закриття консульства Звартендейк з родиною повернувся в окуповані Нідерланди. Перед виїздом встиг знищити всю візову документацію в Каунасі. У 1997 р. комісія Яд Вашем (Єрусалим) посмертно присвоїла йому почесне звання «Праведник народів світу» (Альтман, 2014а, с. 202; Воробьева, 2023, с. 422; Sugihara House).

Сугіхара погодився на пропозицію євреїв і теж став масово штампувати транзитні візи (англійською та японською мовами) з позначкою про те, що їхні власники прямують в голландські колонії. Донині збереглися документи чеського єврея-біженця Еміля Якубовича з японською візою Сугіхари, виданою 22 серпня 1940 р. і транзитною візою через СРСР, виданою Наркоматом внутрішніх справ СРСР 24 лютого 1941 р. (Sugihara House).

Протягом 9 липня – 26 серпня 1940 р. Сугіхара видавав транзитні візи від свого імені, з власної ініціативи, попри невдоволення і обмеження японського МЗС. 29 серпня 1940 р. Сугіхару перевели на роботу в Прагу, тому він мусив терміново виїхати з Литви. Після закриття консульства з родиною тимчасово мешкав у готелі, але продовжував видавати візи, навіть перед самим від'їздом, перебуваючи вже на залізничній станції та в потязі. Одним з тих, хто отримав таку візу був польський єврей Іегошуа Нішрі, який вижив і після війни розшукав свого рятівника в Японії, щоб віддячити йому (Воробьева, 2023, с. 426).

У «Списку Сугіхари», якого за це прозвали «японським Шиндлером», значаться німецькі, литовські, польські, голландські, британські, люксембурзькі та інші біженці, але переважно польські і литовські євреї. За спогадами самого дипломата, до 31 серпня він встиг видати 3,5 тис. віз польським біженцям, з яких 500 віз – польським євреям з Лодзі та інших міст. Однак це не підтверджується дипломатичними документами, адже в офіційному звіті японському МЗС від 5 лютого 1941 р. він повідомив, що видав 2132 візи, з яких 1,5 тис. євреям (Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 109, 129). Натомість згідно опублікованого списку, він видав щонайменше 2139 транзитних віз (List of people who received a visa from Sugihara).

Завдяки каунаському віце-консулу єврейські біженці вчасно виїхали зі Східної Європи і уникнути депортації в Сибір чи знищення в полум'ї Голокосту, яке розпочалося за рік під час нацистської окупації Литви. З Японії євреї-біженці змогли потрапити в Шанхай та інші країни світу. Серед тих, хто отримав візи було чимало рабинів і студентів ієшив (талмудичних шкіл). Так, польськими євреями «зі списку Сугіхари» були рабин Джек (Янкель) Ринг і талмудист Моше Зупник, які з Литви змогли дістатися США (Воробьева, 2023, с. 432–433). Частина біженців зупинилася в Японії, особливо в містах Кобе і Йокогамі, де перебували по 3-4 роки (Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 109), оскільки не змогли отримати візи інших країн.

Після війни дипломат згадував про мотиви свого вчинку: «Ці відчуття виникли б у кожного, хто зіштовхнувся з мольбами плачучих емігрантів. Неможливо було не співчувати їм. Серед емігрантів були старі та жінки. Вони перебували у такому відчаї, що ладні були цілувати мої черевики. Так, я справді був свідком таких сцен. ...У Токіо не мали спільної думки [про політику щодо емігрантів]. Я відчував, що буде безглуздо очікувати. І вирішив не чекати на відповідь. Я знав, що в результаті хто-небудь обов'язково донесе, але все одно подумав, що це буде правильний вчинок. Немає нічого поганого в тому, щоб врятувати життя багатьох людей. Якщо хтось вважає це дурним вчинком, це тому, що в їх думках щось «не чисте». Дух гуманізму, філантропії, добросусідської дружби... З цими думками я наважився на свої дії, зіштовхнувшись з важкою ситуацією, – і саме це стало причиною мого вчинку, і надало мені мужності» (Семпо Сугихара об'ясняє свої действия). «Мені було все одно, якщо б мене звільнили [з роботи]. –

продовжував він. – На моєму місці хтось інший вчинив би так само. Іншого виходу не було» (Воробьева, 2023, с. 429).

«Пруський період» кар'єри Сугіхари. 3 12 вересня 1940 р. Сугіхара тимчасово працював в японському консульстві в Празі (Протекторат Богемії та Моравії), яке підпорядковувалося посольству в Берліні і очікував на переведення у Кенігсберг. З кінця лютого 1941 р. дипломат був переведений на посаду заступника генерального консула в Східну Пруссію. Кенігсберзьке консульство відкрилося 1 березня 1941 р. А вже 9, 31 травня, 10 червня Сугіхара відправив телеграми в Токіо з повідомленням про підготовку Німеччини до нападу на СРСР, тобто наближення німецько-радянської війни (Антоненко, 2022, с. 229–230).

До того ж продовжив свою рятівну місію, намагаючись допомогти вже німецьким євреям та іншим біженцям, які тікали від нацистських переслідувань та антисемітизму. Відомо, що завдяки йому навесні 1941 р. змогла виїхати через СРСР і Японію родина Ліндеман, яка прямувала в Еквадор. Загалом «візи Сугіхари» врятували життя, за різними оцінками, від 3-3,5 тис. до 6 тис. осіб, оскільки одна віза видавалася на подружжя з дітьми, тобто візовий статус розповсюджувався не лише на дорослих, але й на неповнолітніх дітей. Можливо, тому «візи Сугіхари» називають «візи для життя» або «на все життя». Водночас, цифра у 6 тис. осіб, яка фігурує в науковій літературі після публікації мемуарів Юкіо Сугіхари, виглядає завищеною і суперечить опублікованим архівним документам.

Японія разом з японським послом в СРСР виступали проти масової видачі віз, аргументуючи тим, що більшість біженців не мали належного фінансового забезпечення для перебування в Японії і запрошення від приймаючої сторони. Тож, Сугіхара робив те, що не робили інші японські дипломати у Латвії, Швеції, Росії, – закривав очі на відсутність у біженців повного пакету документів.

Транзит єврейських біженців через СРСР. Транзитні візи Сугіхари мали річний термін дії, тому не всі біженці поспішали вчасно виїхати з Литви. Відомо, що найбільший потік з такими візами спостерігався протягом осені 1940 – весни 1941 рр. З 25 жовтня 1940 р. в СРСР відкрився новий залізничний маршрут Чижев (нині Східна Польща) – Мінськ – Москва – Владивосток. Подорож була тривалою і лише з Москви до Владивостока займала 14 днів. Ще 14 листопада 1940 р. СРСР стає відомо про проблеми з видачею у Литві радянських транзитних віз для проїзду польських біженців в Палестину та Америку. За транзит іноземних біженців відповідав радянський «Інтурист», каунаське бюро якого розпочало роботу у грудні 1940 р. і займалося організацією виїзду з прибалтійських республік. Саме тоді «Інтурист» запланував перевезення емігрантів з Литви не лише через Владивосток, але й Одесу. За білети на потяг по Транссибірській магістралі брали по \$200 (США) з особи. Надалі з Владивостока до Японії біженці добиралися пароплавами. З Японії, отримавши інші в'їзні візи, роз'їжджалися по різних країнах світу. Потяг у Владивосток курсував двічі на тиждень, по вівторках і п'ятницях. Перевозив до 500 пасажирів за раз (Антоненко, 2022, с. 229; Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 100, 125; Воробьева, 2023, с. 424).

Станом на 17 листопада 1940 р., за даними Варгафтика, у Литві залишалося близько 1,5 тис. біженців з японськими візами, і візами на Кюрасао і Сурінам. Ще близько 1 тис. осіб мали палестинські візи або гарантійні листи британського консульства, але не мали японських транзитних віз. Десятки біженців ще перебували у стані оформлення документів. Станом на 29 листопада 1940 р. з Литви намагалися виїхати майже 4,3 тис. осіб, з яких 652–658 осіб мали в'їзні візи, отримані ще до радянської окупації Литви, але з них не встигли виїхати 378 осіб. З тих, хто мав візи 193 особи планували добратися до США, 164 – до Палестини, в тому числі 37 рабинів (Феферман, 2014, с. 221–222; Брускина, 2014, с. 230).

Уродженець польського Білостоку єврей Лео Меламед згадував, як до нацистської окупації міста його родина переїхала у Вільнюс. У Литві батькам пощастило отримати японські транзитні візи і вони стали збиратися в подорож. У грудні 1940 р. родина Меламеда виїхала до Японії, куди прибула у січні 1941 р. Там змогли отримати американські візи і у квітні 1941 р. всі перебралися до США (Личная история. Лео Меламед). Однією з польських єврейок-біженок була й жителька Варшави Рут Беркович Сегал, яка через Японію теж змогла виїхати до США (Личная история. Рут Беркович Сегал).

В цей же час фіксується різке збільшення виготовлення фальшивих японських віз, купівля яких майже нічого, крім проблем, не давала. Тим не менш люди платили чималі кошти (175 руб.) для їх отримання, сподіваючись, що з такими візами їх пропустять у Владивосток. Тому з лютого 1941 р. стало фіксуватися різке збільшення потоку єврейських біженців у Владивосток, які мали на руках «візи Сугіхари» (як легальні, так і нелегальні). На початку лютого та в березні 1941 р. литовське НКВС провело у Каунасі та Вільнюсі рейди і конфіскувало виробництво фальшивих японських віз (Антоненко, 2022, с. 229).

Агентурна робота з організації виявлення незаконної візової діяльності розпочалася ще наприкінці листопада 1940 р. За місяць економічний відділ управління НКВС вже мав

.....
інформацію про масовий продаж фальшивих віз. До 1 лютого 1941 р. співробітники литовського НКВС вилучили у біженців 138 фальшивих документів, переважно з японськими візами, заарештували 18 поляків і 120 євреїв (Брускина, 2014, с. 228; Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 111–114). Станом на 10 березня 1941 р. було вилучено вже 492 фальшиві сертифікати з японськими візами і заарештовано 94 особи за виготовлення і підробку документів. Серед них – 81 євреїв, 9 поляків, 3 литовця і 1 чех. Винними себе визнали лише 47 осіб (Брускина, 2014, с. 230–231). Значна частина фальшивих віз була виготовлена на справжнє ім'я «Якуб Гольдберг» (Воробьева, 2023, с. 424).

На початку 1941 р. японське посольство у Москві видало лише 2 візи, а 431 особа отримала право на транзит через СРСР за каунаськими візами. До лютого 1941 р. в Японії взагалі не знали, скільки було видано віз у Литві, але на той час в країну прибуло понад 3 тис. осіб. У лютому 1941 р. у Москві разом з японським посольством обговорювалися питання надання біженцям можливості отримати транзитні візи Маньчжоу-Го і проїзду через Маньчжурію груп, які вже мали «візи Сугихари». Проте євреїв, які їхали через Маньчжурію виявилося не так багато. Цим напрямком могли скористатися лише 700–800 осіб (Wolff, 2014, с. 194; Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 127–128, 133).

У березні 1941 р. подібні переговори велися з японським консульством у Владивостоці. На них обговорювалися питання надання єврейським біженцям транзитних віз та переправлення в Японію. І вже 2 березня 1941 р. японським судном з Владивостоку до Японії виїхало 416 осіб (Wolff, 2014, с. 195). 3 осені 1940 до весни 1941 рр. біженців перевозили японські пароплави «Осака-Мару» і «Амакуса-Мару». Перший вміщував понад 200 пасажирів, другий, після ремонту і реконструкції – до 300 осіб. Обидва курсували до японських портів Кобе і Цуруга. Перший – тричі на місяць, другий, через наплив біженців, частіше. Наприкінці листопада 1944 р. «Амакуса-Мару» був потоплений американським підводним човном (Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 125–126, 134–135).

Наприкінці березня 1941 р. японське посольство в Москві змінило порядок видачі транзитних віз через їхню масову фальсифікацію і підробку. В той же час радянський уряд не хотів, щоб біженці масово використовували територію СРСР для транзиту і міркував про те, щоб осіб з японськими транзитними візами, яких Японія відмовлялася приймати, розмістити в Біробіджані.

Виходячи з цього, не всі охочі мали шанс вступити на японську землю, адже японці через масову підробку транзитних віз і припинення видачі віз та в'їзних дозволів деякими країнами Латинської Америки, зокрема Бразилією, стали відмовляти у в'їзді в Японію тим біженцям, які не мали в'їзних дозволів в країни прибуття. Так, з 416 біженців, які приїхали в Кобе (13 березня), 74 з них були відправлені назад у Владивосток, хоча мали справжні японські транзитні та американські візи. Тому 21 березня їх вдалося повернути в Цуругу разом з іншими 115 біженцями.

19 березня японський капітан одного з пароплавів, на вимогу Японії, відмовився приймати на борт у Владивостоці ще 100 осіб. 21 березня ситуація повторилася – на борт «Амакуса-Мару» не взяли 98 з 135 єврейських біженців з Литви, яких підозрювали в наявності фальшивих транзитних віз, хоча радянська сторона це заперечувала. Радянські прикордонники, які вже проставили в документах іноземців штампи про вибуття з Владивостоку, теж відмовлялися приймати біженців назад, і люди опинилися між «небом і землею». Надалі їх планували відправити 1 квітня, наступним пароплавом. Загалом до 28 березня у Владивостоці ще перебувало від 135 до 166 біженців, з яких 35 осіб не мали жодних віз, а 13 – фальшиві паспорти. 26 березня 1941 р. японське посольство в Москві вирішило візи, видані до 20 грудня 1940 р. поза межами СРСР, зокрема в прибалтійських республіках, повторно розглядати в Москві або японському консульстві у Владивостоці.

Відтак, щоб вирішити проблему, в ситуацію мусив втрутитися консул у Владивостоці Сабура Ней (1902–1994). Ризикуючи власною кар'єрою, адже на той час не мав права видавати транзитні візи (це право залишалося за японським посольством в Москві), він видав біженцям з «сумнівним пакетом документів» справжні візи. До того ж, на нього та японський уряд тиснув СРСР і польські дипломати, щоб країна прийняла людей з будь-якими документами, і це подіяло. Одну з таких транзитних віз отримав польський біженець Симон Корентагер, який згодом через Японію виїхав до США. До 9 квітня всі, хто мав японські транзитні візи, в'їхали в Японію. На Далекому Сході залишалось 55 осіб, з яких 13 мали в'їзні візи до США і Чилі, 39 – на Кюрасао, 3 – в Шанхай (з візами китайського консульства). Загалом зі звіту «Інтуристу» відомо, що у січні – лютому 1941 р. транзитом через СРСР прослідувало 1,5 тис. іноземних громадян. За даними японського МЗС, до березня 1941 р. в європейських консульствах транзитні візи отримали 5580 осіб, з яких станом на 15 квітня 2,5 тис. до Японії не доїхали (Wolff, 2014, с. 195; Антоненко, 2022, с. 230; Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 139–144, 157–158; Японский дипломат Сабура Ней).

Варто відзначити, що не всі біженці виїздили через Далекий Схід. Ті, хто прямував до Палестини скористався можливістю виїхати пароплавом з Одеси, хоча до грудня 1940 р. Туреччина не давала дозволу на транзит, тому єдиним доступним напрямком залишався шлях через Владивосток. З документації «Інтуристу» відомо, що на середину грудня планувалося перевезення 4 тис. біженців з Литви, з яких через Владивосток – 2,5 тис. осіб; Одесу – Варну – Стамбул, а далі до Греції чи Палестини – ще 1,5 тис. євреїв. З Москви до Одеси потяг курсував щодня. З Одеси в Стамбул пароплав «Сванетія» виходив тричі на місяць і перевозив 150–200 пасажирів за раз. Протягом 1940 і до лютого 1941 рр. через Одесу виїхало понад 3 тис. осіб (Альтман, 2014а: 202; Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 124–126).

Тим біженцям, яким пощастило дістатися Японії допомагали виживати місцеві єврейські общини. Так, деякий час 2 тис. польськими біженцями опікувалася єврейська община м. Кобе, яку очолював російський емігрант Анатолій Поневейський. Надавали одяг, харчі, медикаменти, житло. У вересні 1941 р. польське консульство у Японії зачинилося. Тому до кінця жовтня японська влада депортувала всіх польських біженців з сумнівними документами у Шанхай, а решта виїхала до США і Канади.

Отже, масовий потік біженців в Японію через Владивосток тривав з кінця літа 1940 р. до весни 1941 р. Не останню роль у цьому процесі відіграв Чиуне (Тіуне) Сугіхара, який видав тисячі японських транзитних віз, переважно єврейським прохачам притулку, тим самим надавши людям можливість влаштувати своє життя на нових землях, в еміграції. Значна частина біженців з Японії виїхала в США, де нині живуть їхні нащадки.

Діяльність Сугіхари після допомоги євреям. 10 грудня 1941 р. Сугіхару переводять на роботу в Румунію. У Бухаресті він працював секретарем японського посольства і мешкав разом з родиною до радянської окупації країни (серпня 1944 р.). Після вторгнення в Румунію червоноармійців був затриманий і перебував у таборі для інтернованих осіб, очікував на відправку до Японії. Наприкінці листопада 1946 р. Сугіхара прибув в Одесу для проходження митного огляду. Після збору усіх японських дипломатів, до 10 грудня їх потягом відправили до м. Находки і приєднали до групи японських військовополонених. У березні 1947 р. родина Сугіхари опинилася у Владивостоці (Антоненко, 2022, с. 230; Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 165–166, 168). Тож, проїхали тим самим шляхом, що й єврейські біженці.

Після повернення на Батьківщину Сугіхару звільнили з дипломатичної служби. Однією з причин значилося перевищення службових повноважень у Каунасі. З цього часу він заробляв на життя випадковими заробітками, займався наукою і перекладами, працював в телерадіокомпанії, потім перейшов у комерцію. У 1960–1970-х роках колишній дипломат представляв в Москві японські торговельні фірми, використовуючи прізвище Семпо (Темпо) Сугівара (Чиунэ Сугихара и Советский Союз, 2022, с. 175–182). У 1969 р. за ініціативи врятованого ним З. Варгафтика був запрошений до Ізраїлю. Робота бізнесмена не зовсім влаштовувала Сугіхару, який мріяв повернутися на дипломатичну службу, але не судилося. Після роботи в Москві колишній дипломат постійно мешкав в Японії, де й помер 31 липня 1986 р.

Вшанування пам'яті. За людяність і жертвність, проявлені заради допомоги євреям, 4 жовтня 1984 р. комісія Яд Вашем присвоїла Чиуне (Тіуне) Сугіхарі почесне звання «Праведника народів світу». Вручення медалі відбулося наступного року в ізраїльському посольстві в Японії. В Ізраїлі в 1988 р. була випущена серія поштових марок на честь дипломатів, які рятували євреїв, в тому числі й на честь Сугіхари. У 2004 р. зображення японського консула з'явилося на ізраїльських пам'ятних срібних і бронзових медалях. Нині вулиці в Тель-Авіві та Нетанії, а також площа в Єрусалимі названі на честь рятівника. В Японії в 2000 р. було відкрито Меморіальний музей ім. Сугіхари в Яоцу. У 2008 р. подібний музей виник в порту Цуруга, а в 2019 р. – в Токіо. У Литві 2020 рік був оголошений «Роком Сугіхари» (до 120-річчя від дня народження та 80-річчя дипломатичної служби в Каунасі і видачі віз). У пам'ятних заходах взяли участь японські, голландські, литовські, ізраїльські дипломати і політики, а також його син Нобукі Сугіхара. У Каунасі в колишньому приміщенні японського консульства відкрито Будинок–Музей ім. Сугіхари. У Вільнюсі на честь японського віце-консула названі одна з вулиць і Меморіальний парк сакур. В Лос-Анджелесі (США) встановлено пам'ятник, який зображує Сугіхару з візою в руці.

Якщо на Заході гідно вшанована постать Сугіхари, то в Росії про нього знають одиниці з числа дослідників Голокосту, і то завдяки просвітницькій роботі Центру Голокосту (Москва). У Калінінграді в колишньому будинку японського консульства навіть згадки немає про діяльність Сугіхари. Там розташований дитячий садочок (Sugihara House; В Литве вспоминают спасителя; Президент зустрівся з сином Чиуне Сугіхара; Воробьева, 2023, с. 427–434).

Висновки. Підбиваючи підсумки всього вище викладеного, можна стверджувати, що Чиуне (Тіуне) Сугіхара/Семпо (Темпо) Сугівара усією своєю дипломатичною діяльністю та «праведним» життям продемонстрував абсолютне занурення в єврейські проблеми часів Другої світової війни. Попри всі перепони, що стояли на його шляху, він зміг врятувати тисячі біженців, які прохали про транзитні візи в Японію задля пошуку спокійного життя в інших країнах світу. У

Литві Сугіхара не зміг спокійно дивитися на постійні натовпи біля вікон своєї резиденції, переважно польських євреїв-біженців, які після нацистської окупації Польщі знайшли прихисток в Литві, але з радянською окупацією країни мусили далі думати, як влаштувати своє життя за кордоном. Адже радянська влада стала переслідувати єврейську общину Литви, а також польських біженців, яких вважали «політично неблагонадійними», закривати єврейські культурно-просвітницькі та релігійні установи. У Східній Пруссії консул зіштовхнувся з подібною проблемою. Будучи обізнаний з нацистською політикою антисемітизму в окупованих і анексованих територіях Рейху, Сугіхара добре розумів, яке майбутнє очікує єврейських прохачів притулку, і не міг їм відмовити в допомозі. Дипломат, попри те, що належав до країни, яка стала союзницею Німеччини у Другій світовій війні і мала власні колоніальні амбіції в Південно-Східній Азії, не став жертвою антисемітської пропаганди та юдофобії, а навпаки виявив співчуття до прохачів притулку. Нині у світі мешкає 40–50 тис. нащадків тих євреїв, яким допоміг японський дипломат.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення цього дослідження і публікації статті.

Джерела та література:

- Gold, A. (2014).** A Special Fate: Chiune Sugihara: Hero of the Holocaust. TMI Publishing.
- Levine, H. (2012).** In Search of Sugihara: The Elusive Japanese Diplomat Who Risked His Life to Rescue 10,000 Jews From the Holocaust. New York.
- List of people who received a visa from Sugihara. URL: https://www.yadvashem.org/yv/en/righteous-linked/stories/pdf/sugihara_list.pdf (дата звернення 11.05.2024)
- Medzini, M. (2016).** Under the Shadow of the Rising Sun: Japan and the Jews During the Holocaust Era. Boston.
- Nakar, E. (2008).** Sugihara Chiune and the Visas to Save Lives: Assessing the Efforts to Memorialize a Japanese Hero. *Asia-Pacific Journal—Japan Focus*, 6(1), 1–17
- Palasz-Rutkowska, E. (1997).** Raport konsula Sugihary Chiune. *Japonica*, 7, 129–139
- Sakamoto, P. (1998).** Japanese Diplomats and Jewish Refugees: A World War II Dilemma. Praeger.
- Shiraishi, M. & Sekimori, G. (2021).** Sugihara Chiune: The Duty and Humanity of an Intelligence Officer. Tokyo.
- Sugihara Chiune and the Soviet Union: New Documents, New Perspectives. David Wolfff, Takao Chizuko and Ilya Altman (eds). [Чиунэ Сугихара и Советский Союз: новые документы, новые перспективы / Сост.: Илья Альтман, Чизуко Такао, Дэвид Вольф]. Sapporo-Tokyo-Moscow, 2022. 230 s.
- Sugihara House.** URL: www.sugiharahouse.com/#/en (дата звернення 11.05.2024)
- Sugihara, S. & Hu, N. (2001).** Chiune Sugihara and Japan's Foreign Ministry: Between Incompetence and Culpability. Part II. University Press of America.
- Sugihara, Yu. (1995).** Visas For Life. Edu-Comm Plus.
- Venclauskas, L. (2009).** Chiune Sugihara: Visas for Life. Versus Aureus.
- Wolff, D. (2014).** Chiune Sugihara and the Great Eurasian Neutrality of 1939–1945. В *отблеске «Хрустальной ночи»: еврейская община Кёнигсберга, преследование и спасение евреев Европы: Материалы 8-й Международной конференции «Уроки Холокоста и современная Россия»; под ред. И. Альтмана, Ю. Царуски, К. Фефермана.* Москва–Калининград, 187–196
- Альтман, И. (2014).** Праведник народов мира Чиунэ Сугихара. *Новая и Новейшая история*, 5, 184–203
- Альтман, И. (2014a).** Чиунэ Сугихара и разрешение СССР на транзит в Японию еврейских беженцев. В *отблеске «Хрустальной ночи»: еврейская община Кёнигсберга, преследование и спасение евреев Европы: Материалы 8-й Международной конференции «Уроки Холокоста и современная Россия»; под ред. И. Альтмана, Ю. Царуски, К. Фефермана.* Москва – Калининград, 197–205
- Антоненко, В. (2022).** Хронология жизни и деятельности Чиунэ Сугихары и транзита беженцев (1900–1947 гг.). Режим доступу: https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no35_ses/12.pdf (дата звернення: 01.05.2024).
- Беженцы в Литве. Историческая справка. Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/refugees-in-lithuania.html> (дата звернення: 01.05.2024).
- Брускина, Т. (2014).** НКВД и изготовление фальшивых японских виз в 1940–1941 гг. в Литве. В *отблеске «Хрустальной ночи»: еврейская община Кёнигсберга, преследование и спасение евреев Европы: Материалы 8-й Международной конференции «Уроки Холокоста и современная Россия»; под ред. И. Альтмана, Ю. Царуски, К. Фефермана.* Москва–Калининград, 225–231

- В Литве вспоминают спасителя 6000 евреев Чиуне Сугихару. Режим доступа: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1239409/v-litve-vspominaiut-spasitelia-6000-evreev-chiune-sugikharu> (дата звернення: 01.05.2024).
- Воробьева, Е. (2023).** Личность Сигухара Тиунэ (1900–1986) и сохранение исторической памяти о нем. *Ежегодник. Япония*, 52, 409–441. DOI: 10.55105/2687-1440-2023-52-409-441
- Личная история. Лео Меламед. Режим доступа: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/leo-melamed-describes-life-as-a-refugee>; <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/leo-melamed-describes-train-ride-across-the-soviet-union> (дата звернення: 01.05.2024).
- Личная история. Рут Беркович Сегал. Режим доступа: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/ruth-berkowitz-segal-describes-journey-to-and-arrival-in-japan>; <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/ruth-berkowitz-segal-describes-receiving-visa-to-leave-lithuania> (дата звернення: 01.05.2024).
- Президент зустрівся з сином Чиуне Сугихара. Режим доступа: https://madeinvilnius.lt/naujienos/lietuvos-naujienos/prezidentas-susitiko-su-ciunes-sugiharos-sunumi/#google_vignette (дата звернення: 01.05.2024)
- Семпо Сугихара объясняет свои действия. Режим доступа: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/sugihara/sugihara-explanation.html> (дата звернення: 01.05.2024)
- Сираиси, М. (2007).** Японский дипломат Сугихара Тиунэ, который спас 6000 евреев. *Заметки по еврейской истории, традиции, культуре*, 18. Режим доступа: <https://berkovich-zametki.com/2007/Zametki/Nomer18/Zinberg1.htm> (дата звернення: 01.05.2024).
- Феферман, К. (2014).** Отношение к спасению посредством виз в еврейских религиозных кругах в Литве, 1940–1941 гг. *В отблеске «Хрустальной ночи»: еврейская община Кёнигсберга, преследование и спасение евреев Европы: Материалы 8-й Международной конференции «Уроки Холокоста и современная Россия»; под ред. И. Альтмана, Ю. Царуски, К. Фефермана.* Москва – Калининград, 216-224
- Чиуне Семпо Сугихара (Япония). Режим доступа: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/sugihara.html> (дата звернення: 01.05.2024).
- Японский дипломат Сабуро Ней – спаситель евреев. Документальные доказательства. Режим доступа: <http://remembrance.ru/2020/06/30/pravednik> (дата звернення: 01.05.2021)

References:

- Al'tman, I. (2014).** Pravednik narodov mira Chiune Sugihara [Righteous Among the Nations Chiune Sugihara], *Novaya i Noveyshaya istoriya*, 5, 184–203, available at: <https://naukarus.com/pravednik-narodov-mira-chiune-sugihara> (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- Al'tman, I. (2014a).** Chiune Sugihara i razresheniye SSSR na tranzit v Yaponiyu evreyskikh bezhentshev [Chiune Sugihara and the USSR's permission to transit Jewish refugees to Japan], *V otbleske «Khrustal'noy nochi»: evreyskaya obshchina Kënigsberga, presledovaniye i spaseniye evreyev Evropy: Materialy 8-y Mezhdunarodnoy konferentsii «Uroki Kholokosta i sovremennaya Rossiya»; pod red. I. Al'tmana, Yu. Tsaruski, K. Fefermana.* Moskva – Kaliningrad, 197–205 (In Russian)
- Antonenko, V. (2022).** Khronologiya zhizni i deyatel'nosti Chiune Sugikhary i tranzita bezhentshev (1900–1947 gg.), [Chronology of the life and work of Chiune Sugihara and the transit of refugees], available at: https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no35_ses/12.pdf (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- Bezhentsy v Litve. Istoricheskaya spravka [Refugees in Lithuania. Historical reference], available at: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/refugees-in-lithuania.html> (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- Bruskina, T. (2014).** NKVD i izgotovleniye fal'shivnykh yaponskikh viz v 1940–1941 gg. v Litve [NKVD and the production of false Japanese visas in 1940–1941 in Lithuania], *V otbleske «Khrustal'noy nochi»: evreyskaya obshchina Kënigsberga, presledovaniye i spaseniye evreyev Evropy: Materialy 8-y Mezhdunarodnoy konferentsii «Uroki Kholokosta i sovremennaya Rossiya»; pod red. I. Al'tmana, Yu. Tsaruski, K. Fefermana.* Moskva–Kaliningrad, 225–231 (In Russian)
- Chiune Sempo Sugikharu (Yaponiya) [Chiune Sempo Sugihara (Japan)]. available at: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/sugihara.html> (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- Feferman, K. (2014).** Otnosheniye k spaseniyu posredstvom viz v evreyskikh religioznykh krugakh v Litve, 1940–1941 gg. [Attitudes toward salvation through visas in Jewish religious circles in Lithuania], *V otbleske «Khrustal'noy nochi»: evreyskaya obshchina Kënigsberga, presledovaniye i spaseniye evreyev Evropy: Materialy 8-y Mezhdunarodnoy konferentsii «Uroki*

-
Kholokosta i sovremennaya Rossiya»; pod red. I. Al'tmana, Yu. Tsaruski, K. Fefermana. Moskva – Kaliningrad, 216–224 (In Russian)
- Gold, A. (2014).** A Special Fate: Chiune Sugihara: Hero of the Holocaust. TMI Publishing (In English)
- Levine, H. (2012).** In Search of Sugihara: The Elusive Japanese Diplomat Who Risked His Life to Rescue 10,000 Jews From the Holocaust. New York (In English)
- Lichnaya istoriya. Leo Melamed [Personal story. Leo Melamed], available at: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/leo-melamed-describes-life-as-a-refugee>; <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/leo-melamed-describes-train-ride-across-the-soviet-union> (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- Lichnaya istoriya. Rut Berkovich Segal [Personal story. Ruth Berkovich Segal], available at: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/ruth-berkowicz-segal-describes-journey-to-and-arrival-in-japan>; <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/oral-history/ruth-berkowicz-segal-describes-receiving-visa-to-leave-lithuania> (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- List of people who received a visa from Sugihara, available at: https://www.yadvashem.org/yv/en/righteous-linked/stories/pdf/sugihara_list.pdf (accessed May 11, 2024) (In English)
- Medzini, M. (2016).** Under the Shadow of the Rising Sun: Japan and the Jews During the Holocaust Era. Boston (In English)
- Nakar, E. (2008).** Sugihara Chiune and the Visas to Save Lives: Assessing the Efforts to Memorialize a Japanese Hero, *Asia-Pacific Journal—Japan Focus*, 6(1), 1–17
- Palasz-Rutkowska, E. (1997).** Raport konsula Sugihary Chiune, *Japonica*, 7, 129–139 (In Polish)
- Prezident зустрівся з сином Chiune Sugihara [The President met with Chiune Sugihara's son], available at: https://madeinvilnius.lt/nauijenos/lietuvs-nauijenos/prezidentas-susitiko-su-ciunes-sugiharos-sunumi/#google_vignette (accessed May 1, 2024) (In Ukrainian)
- Sakamoto, P. (1998).** Japanese Diplomats and Jewish Refugees: A World War II Dilemma. Praeger (In English)
- Sempo Sugihara ob'yasnyayet svoi deystviya [Sempo Sugihara explains his actions]. available at: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/sugihara/sugihara-explanation.html> (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- Shiraishi, M. & Sekimori, G. (2021).** Sugihara Chiune: The Duty and Humanity of an Intelligence Officer. Tokyo (In English)
- Siraisi, M. (2007).** Yaponskiy diplomat Sugikharu Tiune, kotoryy spas 6000 evreev [Japanese diplomat Sugihara Chiune, who saved 6,000 Jews], *Zametki po evreyskoy istorii, traditsii, kul'ture*, 18, available at: <https://berkovich-zametki.com/2007/Zametki/Nomer18/Zinberg1.htm> (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- Sugihara Chiune and the Soviet Union: New Documents, New Perspectives (2022). David Wolfff, Takao Chizuko and Ilya Altman (eds). Sapporo-Tokyo-Moscow, 230 p. (In English, Russian)
- Sugihara House**, available at: www.sugiharahouse.com/#/en (accessed May 11, 2024) (In English)
- Sugihara, S. & Hu, N. (2001).** Chiune Sugihara and Japan's Foreign Ministry: Between Incompetence and Culpability. Part II. University Press of America (In English)
- Sugihara, Yu. (1995).** Visas For Life. Edu-Comm Plus (In English)
- V Litve vspominayut spasitel'ya 6000 evreev Chiyune Sugikharu [Lithuania remembers the savior of 6,000 Jews, Chiyune Sugihara], available at: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1239409/v-litve-vspominaiut-spasitel'ya-6000-evreev-chiyune-sugikharu> (accessed May 1, 2024) (In Russian)
- Venclauskas, L. (2009).** Chiune Sugihara: Visas for Life. Versus Aureus (In English)
- Vorob'yeva, E. (2023).** Lichnost Sugihara Tiune (1900–1986) i sohranenie istoricheskoy pamyati o nem [The personality of Shiguhara Chiune (1900–1986) and the preservation of historical memory of him], *Ezhegodnik. Yaponiya*, 52, 409–441 DOI: 10.55105/2687-1440-2023-52-409-441 (In Russian)
- Wolff, D. (2014).** Chiune Sugihara and the Great Eurasian Neutrality of 1939–1945, *V otbleske «Khrustal'noy nochi»: evreyskaya obshchina Königsberga, presledovaniye i spaseniye evreyev Evropy: Materialy 8-y Mezhdunarodnoy konferentsii «Uroki Kholokosta i sovremennaya Rossiya»; pod red. I. Al'tmana, Yu. Tsaruski, K. Fefermana. Moskva – Kaliningrad, 187–196 (In English)*
- Yaponskiy diplomat Saburo Ney – spasitel' evreev. Dokumental'nye dokazatel'stva [Japanese diplomat Saburo Nei is the savior of the Jews. Documentary evidence], available at: <http://remembrance.ru/2020/06/30/pravednik> (accessed May 1, 2021) (In Russian)